

Rojewski, Andrzej

Recepcja ksiąg liturgicznych soboru trydenckiego w archidiaconacie dobrzyńskim w latach 1597-1609

Studia Płockie 7, 187-203

1979

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Andrzej Rojewski

**RECEPCJA KSIĄG LITURGICZNYCH
SOBORU TRYDENCKIEGO W ARCHIDIAKONACIE
DOBRZYŃSKIM W LATACH 1597—1609**

**Treść: Wstęp. 1. Mszały. 2. Graduały. 3. Rytuály.
4. Breviarze. 5. Antyfonarze. 6. Psalterze. Zakoń-
czenie.**

WSTĘP

14 lat upłynęło od zakończenia Soboru Trydenckiego nim polska prowincja kościelna na Synodzie Piotrkowskim w r. 1577 przyjęła statuty i reformę trydencką, w tym oczywiście i reformę liturgiczną. 9 lat przedtem ukazał się zreformowany Breviarz. 7 lat upłynęło od edycji typicznej Mszału Piusa V. Nie od razu też w diecezjalnych statutach synodalnych pojawiły się zarządzenia dotyczące używania zreformowanych ksiąg liturgicznych: Wrocław przyjmuje reformę trydencką w r. 1580, Płock w r. 1586, Kraków i Gniezno w r. 1593. Najwcześniej, bo w r. 1578 ukazała się dostosowana do wymogów trydenckich Agenda Karnkowskiego oparta całkowicie na Agendzie Warminskiej Marcina Kromera z r. 1574. Mszałów i brewiarzy nie drukowano w Polsce lecz sprowadzano je z zagranicy¹.

W niniejszym artykule pragniemy ukazać proces recepcji ksiąg liturgicznych Soboru Trydenckiego w archidiakonacie dobrzyńskiego w latach 1597—1609. Czasokres powyższy podyktowany jest faktem dochowania się do naszych czasów wizytacji archidiakonatu dobrzyńskiego z r. 1597, 1599 i 1609. Referowanie zawartości protokołów wizytacyjnych odnośnie przyjęcia przez poszczególne parafie archidiakonatu zreformowanych ksiąg liturgicznych poprzedzimy omówieniem potrydenckich edycji tych ksiąg, gdyż dopiero wówczas można będzie lepiej odczytać materiał zawarty we wspomnianych protokołach wizytacyjnych.

¹ O zreformowanych księgach liturgicznych zob. H. Jedin, *Das Konzil von Trient und die Reform der liturgischen Bücher*, *Ephemerides Liturgicae* 59(1945°)5—38; Por. też W. Schenk, *Z dziejów liturgii w Polsce*: W: *Księga Tysiąclecia Katolicyzmu w Polsce*, t. 1, Lublin 1969, s. 148.

Podręczniki liturgiczne takich autorów jak: Nowowiejski², Martimort³, Jungmann⁴ czy Righetti⁵ informują jedynie o typicznych edycjach ksiąg liturgicznych podając jednocześnie dokumenty papieskie promulgujące owe wydania.

W poszukiwaniach częstotliwości edycji zreformowanych ksiąg liturgicznych natrafiono na dwa katalogi mogące służyć pomocą w jej ustaleniu po ukazaniu się edycji typicznej. Pierwszym z nich jest Katalog Druków obcych z XVI—XVIII w. w Bibliotece Narodowej w Warszawie⁶. Drugim natomiast General Catalogue British Museum w Londynie⁷. Oba katalogi są cenną pomocą w zorientowaniu się w edycji ksiąg liturgicznych poprzedzających pierwszą i ostatnią z interesujących nas wizytacji archidiaconatu dobrzyńskiego (1597—1609).

W statutach diecezji płockiej z r. 1586 notujemy zobowiązanie duchowieństwa do sprawowania liturgii zgodnie z mszałem i brewiarzem rzymskim Piusa V. Każdy kościół winien być wyposażony w te księgi⁸.

W trzy lata później bp Wolski nakazał wprowadzenie do kościołów Agendy Karnkowskiego przeznaczonej do użytku w całej prowincji gnieźnieńskiej na mocy dekretu synodu prowincjalnego. Sformułowanie nakazu: „Item quaelibet ecclesia habeat agendam, praesertim vero eam, quae est ad totam provinciam”⁹ może być zrozumiane jako dopuszczenie możliwości używania również innych agend. Z ksiąg koniecznych w każdym kościele wymienia Wolski graduale i antyfonarze, które należy uzgodnić z mszałem i brewiarzem Piusa V¹⁰.

Następca Wolskiego — bp Baranowski na synodzie w r. 1593 nakazuje duchowieństwu posługiwanie się nowo wydaną agendą¹¹.

Tenże biskup indagowany na synodzie przez duchowieństwo w sprawie braku ksiąg liturgicznych stwierdził, że przeznaczył na ich druk 500 florenów i dodał do tej sumy jeszcze 300 pozostałych po jego poprzedniku. Do chwili wydrukowania tychże ksiąg magistrzy szkół, kantorzy i inni zdolni uczniowie winni przepisywać wydrukowane księgi trydenckie, by każdy kościół miał właściwe księgi¹².

² Wykład Liturgii Kościoła Katolickiego, t. 1, Warszawa 1893, s. 63.

³ L'Eglise en prière, Tournai 1965⁹, s. 81.

⁴ Missarum sollemnia, t. 1, Paris 1950, s. 181.

⁵ Manuale di storia liturgica, Vol. I, Milano 1964, s. 342.

⁶ Centralny Katalog Druków Obcych XVI—XVIII w. Jest on cenny z tej racji, że obejmuje nie tylko potrydenckie księgi liturgiczne będące w posiadaniu Biblioteki Narodowej w Warszawie, ale również i księgi znajdujące się w państwowych i kościelnych bibliotekach w Polsce.

⁷ British Museum. General Catalogue of Printed Books to 1955 compact edition. Volume 15. Lamaire (Jean) Cont. to Lucas (John), New York 1967. British Museum. General Catalogue of Printed Books. Ten — Year Supplement. 1956—1965 Compact Edition. Volume 3. Hughes (Jessie) to Morrow (Veronica). New York 1969.

⁸ J. Sawicki, Con VI 272.

⁹ Tamże, s. 280. O Agendzie Karnkowskiego zob. W. Nowak, Geneza Agendy Biskupa Marcina Kromera. W: Studia Warmińskie, t. VI, Olsztyn 1969, s. 173—210.

¹⁰ J. Sawicki, Con VI 280.

¹¹ Tamże, s. 320. Chodzi o Agendę Powodowskiego kilkakrotnie wydaną: 1591 (kilka wariantów), 1596, 1598, 1605, 1616; Por. W. Schenk, jw., s. 148.

¹² J. Sawicki, jw., s. 304.

1. MSZAŁY

Missale Romanum ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini restitutum... promulgowane było bullą Piusa V „Quod primum” z dnia 14.VII.1570 r. Zreformował ten mszał Klemens VIII w r. 1604.

W oparciu o wspomniane wyżej katalogi notuje się w latach: 1570—1604 35 edycji Missale Piusa V.

Od edycji mszału zreformowanego przez Klemensa VIII do r. 1609 ukazało się 9 wydań tej księgi.

Na 8 protokołów wizytacyjnych dekanatu dobrzyńskiego z r. 1597 7 informuje o mszałach rzymskich:

Dwa mszały ma Bądkowo. Po jednym mszale parafie: w Ligowie, Mokowie, Siecieniu, Sobowie, Tłuchowie i Wielkiem¹³. Wizytacja z Wierzbicka nie ma informacji na temat mszału.

Choć z r. 1599 posiadamy 13 wizytacji, jednak o mszałach mówią tylko trzy protokoły: z Rokicia (mszał rzymski)¹⁴, Sobowa (mszał rzymski świeżo nabyty)¹⁵ i Wielkiego (mszał rzymski)¹⁶.

Trzecia wizytacja przeprowadzona w r. 1609 daje następujący obraz: 4 mszały rzymskie ma Dobrzyń¹⁷.

Po trzy mszały rzymskie: Bądkowo i Karnkowo¹⁸.

Po dwa mszały rzymskie: Ligowo i Tłuchowo¹⁹.

Po jednym mszale: Grochowalsk, Rokicie, Skępe, Sobowo i Wielkie. Z Siecienia i Wierzbicka brak danych.

Obok mszałów rzymskich wizytator z r. 1597 stwierdza mszały płockie w Mokowie i Wielkiem²⁰. W Grochowalsku natomiast w r. 1609 także obok mszału rzymskiego występuje mszał krakowski²¹.

Z tych informacji nasuwa się wniosek, że zreformowane Mszały Piusa V stają się punktem zainteresowania wizytatorów. Odnotowanie mszałów płockich (przypuszczalnie z r. 1520) oraz mszału krakowskiego nie oznacza wcale, że w parafiach dekanatu istniały tylko owe trzy przedtrydenckie mszały. Jest to raczej znak, że mimo posiadania mszałów trydenckich księża posługiwali się jeszcze mszałami sprzed reformy.

W dekanacie lipnowskim podczas pierwszej wizytacji stwierdza się mszały rzymskie w Ciechocinie, Czernikowie, Dobrzejewicach i Łążynie.

W aktach Działynia i Kikoła wizytator notuje: „Missale Romanum novum”²².

W Mazowszu i Nowogrodzie odnotowujemy: „Missale Romanum bonum”²³.

Brak mszału rzymskiego stwierdza się w trzech kościołach: Chrostkowo²⁴,

¹³ ArPł rkps 4 k. 190v., 187v., 159, 260, 188v., 186v.

¹⁴ Tamże, k. 2.

¹⁵ Tamże, k. 3v.

¹⁶ Tamże, k. 6v.

¹⁷ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 337v.

¹⁸ Tamże, k. 352, 375v.

¹⁹ Tamże, k. 344v., 348.

²⁰ ArPł rkps 4 k. 187v., 186v.

²¹ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 367.

²² ArPł rkps 4 k. 180v., 176.

²³ Tamże, k. 177v., 180.

²⁴ Tamże, k. 180v.

Wola²⁵ i Złotoria²⁶. Wizytator nie relacjonuje jednak, jakimi mszałami posługują się księża w tych parafiach.

Wizytacje z r. 1599 utwierdzają w przeświadczeniu, że wizytującym chodzi przede wszystkim o rejestrowanie mszałów Piusa V i że używając terminu „Missale” mają na uwadze tylko mszał zreformowany. Tak bowiem odnotowywane są mszały w Dobrzejewicach i w Woli, w których to parafiach w r. 1597 stwierdzono „Missale Romanum”.

Ostatnia wizytacja przynosi dane o powiększeniu ilości mszałów w Czernikowie, Działyniu i Kikole²⁷. W parafiach tych stwierdza się po dwa mszały rzymskie. W innych kościołach występuje nadal jedno „Missale Romanum”.

Na 31 kościołów dekanatu rypińskiego posiadamy tylko 17 wizytacji z r. 1597. Informacje o mszałach są następujące: „Mszał Rzymski” — Brzozie, Gorczenica, Gójsk, Osiek, Strzygi, Trąbin, Żałe.

W aktach innych kościołów spotykamy następujące określenia:

„Mszał Rzymski nowy” — Chojno i Szczuka²⁸,

„Mszał nowy” — Radziki²⁹,

„Mszał” — Radomin³⁰,

„Mszał rzymski starodawny” — Cieleća³¹.

Analogicznie do rozstrzygnięć z dekanatu lipnowskiego należy przypuszczać, że terminy użyte przez wizytatorów w dekanacie rypińskim oznaczają także mszały trydenckie. Nawet wówczas, gdy wizytator mówi o mszale rzymskim starodawnym — może chodzić o mszał Piusa V nabyty po r. 1586 (por. synod Wolskiego z r. 1586 nakazujący posługiwanie się mszałami Piusa V).

„Nullum Missale” stwierdza się w Gotartowie i Sudragach³². Mszał płocki, obok mszału rzymskiego, odnotowany jest w Żałem³³.

Akta wizytacyjne z r. 1599 informują o nabyciu mszałów rzymskich po pierwszej wizytacji w Gorznie, Jastrzębiu, Osieku, Radominie, Strzygach i Sudragach.

W r. 1609 we wszystkich kościołach spotyka się już mszały zreformowane. W Chojnie obok mszału trydenckiego notuje się mszał gnieźnieński³⁴. W Jastrzębiu — mszał Piusa V występuje obok mszału krakowskiego i płockiego³⁵. W Księżym mszał płocki spotykamy równoległe z mszałem rzymskim³⁶.

Fakty te potwierdzają spostrzeżenia z terenu dekanatu dobrzyńskiego.

²⁵ Tamże, k. 177.

²⁶ Tamże, k. 178v.

²⁷ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 302, 313, 292.

²⁸ ArPł rkps 4 k. 209, 204v.

²⁹ Tamże, k. 210.

³⁰ Tamże, k. 199v.

³¹ Tamże, k. 197.

³² Tamże, k. 201, 202.

³³ Tamże, k. 208.

³⁴ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 7v.

³⁵ Tamże, k. 21v.

³⁶ Tamże, k. 27v.

2. GRADUAŁY

Drukowane wydania graduałów ukazywały się już podczas trwania Soboru Trydenckiego. Żaden jednak egzemplarz z tego okresu nie jest traktowany jako księga typiczna i to ze zrozumiałych względów.

Po ukazaniu się *Missale Romanum Piusa V* podejmowano liczne próby dostosowania śpiewów mszalnych do nowych tekstów zawartych w tymże mszale. Grzegorz XIII w brewe z 25.X.1577 r. wyraził się krytycznie o owych próbach twierdząc, że psute są rozmaitymi barbaryzmami, sprzecznościami i dodatkami poczynionymi przez złą wolę kompozytorów i rozmaitych muzyków³⁷.

Mimo to do r. 1614, który uznaje się za decydujący w wydaniu *Graduale Romanum*, ukazały się przynajmniej dwie edycje tej księgi oparte już na mszale trydenckim. Pierwsza miała miejsce w r. 1583³⁸, druga zaś w r. 1607³⁹.

W tym kontekście *Graduale Romanum* z r. 1614 byłoby ostateczną wersją autorytatywnie promulgowaną przez Pawła V⁴⁰.

Synod bpa Wolskiego z r. 1589 nakazywał sporządzanie rękopiśmiennych graduałów w oparciu o mszał Piusa V. Sprawa była jednak skomplikowana, czego potwierdzeniem są wizytacje z r. 1597. W dekanacie dobrzyńskim protokoły kreślą następujący obraz:

Graduały stare i całe mają kościoły w Bądkowie i Tłuchowie⁴¹. Graduały pergaminowe notuje się w Ligowie (niecałkowity)⁴² i w Wielkiem (starodawny)⁴³.

Graduały (bez bliższego określenia) notowane są w Mokowie i Sobowie.

Nie dochowały się dekryty reformacyjne z okresu po pierwszej wizytacji. Widocznie zawarte były w nich zarządzenia nakazujące sprawienie graduałów zgodnych z mszałem zreformowanym, skoro wizytatorzy z r. 1599 nie zwracają uwagi na stare graduały, lecz notują brak nowych we wspomnianych wyżej parafiach.

Wyjątek stanowi Tłuchowo, gdzie wizytator stwierdza graduał dobry (bonum)⁴⁴.

W r. 1609 graduały rzymskie notuje się w Bądkowie (papierowy, zgodny z mszałem rzymskim)⁴⁵, Ligowie (papierowy rzymski nowy)⁴⁶, Skępem (rzymski nowy)⁴⁷, Sobowie i Wielkiem (papierowy nowy)⁴⁸. Są to prawdopodobnie przepisywane w skryptoriach graduały oparte na mszale Piusa V⁴⁹.

³⁷ Por. Nowowiejski, Wykład Liturgii III, s. 234.

³⁸ Por. Z. Różański, Księgi liturgiczne Biblioteki Seminarium Duchownego we Włocławku. Studium historyczno-liturgiczne, Lublin 1972 (maszynopis w Archiwum KUL), s. 145; General Catalogue T. 15 col. 521, 272.

³⁹ General Catalogue, tamże.

⁴⁰ Nowowiejski, jw., s. 235.

⁴¹ ArPł rkps 4 k. 190v., 188v.

⁴² Tamże, k. 189v.

⁴³ Tamże, k. 187.

⁴⁴ ArPł rkps 5 k. 19v.

⁴⁵ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 352.

⁴⁶ Tamże, k. 344v.

⁴⁷ Tamże, k. 342v.

⁴⁸ Tamże, k. 370.

⁴⁹ Wprawdzie już od r. 1570 drukowano mszały, a od r. 1614 rytuały — to jednak skryptoria produkujące rękopisy liturgiczne nie zakończyły swej działalności.

Starodawne graduały notowane są w Dobrzyniu (pergaminowy)⁵⁰, Mokuwie (podarty)⁵¹, Rokiciu⁵² i Tłuchowie (papierowy)⁵³.

W dekanacie lipnowskim wizytacja z r. 1597 referuje następujący stan:

„Graduał nowy” — Działyń, Kikoł⁵⁴

„Graduał dobry” — Nowogród⁵⁵

„Graduał zniszczony” — Łążyn, Złotoria⁵⁶

„Graduał niewystarczający” — Mazowsze⁵⁷

„Graduał starodawny niewystarczający” — Wola⁵⁸

„Graduał starodawny” — Ciechocin, Dobrzejewice⁵⁹

„Graduał starodawny zniszczony” — Chrostkowo, Czernikowo⁶⁰.

Dwa lata później wizytacja notuje brak graduałów w Lipnie, Czernikowie i Mazowszu⁶¹. W Złotorii zaś akta wizytacyjne rejestrują graduał starodawny w dobrym stanie⁶². Z innych parafii dekanatu brak danych.

Na początku XVII w. wizytatorzy dekanatu lipnowskiego aż w dziewięciu parafiach stwierdzają Graduale Romanum (Lipno — papierowy, Chrostkowo, Czernikowo, Dobrzejewice, Działyń, Kikoł, Mazowsze, Nowogród, Sumin i Wola)⁶³. „Graduał starodawny” odnotowany jest w Ciechocinie i Złotorii⁶⁴. Protokoł z Łążyna nie zawiera informacji na temat Graduału.

Porównując dane wizytacyjne z lat 1597—1609 stwierdzamy w dekanacie lipnowskim zasadniczy zwrot w kierunku graduałów opartych na zreformowanym mszale. Gdy w r. 1597 stwierdzono tylko dwa nowe graduały (zreformowane), tak w 12 lat potem notuje się już tylko dwa graduały starodawne.

Trudno z całą pewnością stwierdzić czy rejestrowane w czasie ostatniej wizytacji graduały rzymskie są rękopiśmienne czy drukowane. Istnienie tych ostatnich nie jest całkowicie wykluczone, gdyż jak stwierdzono na początku — już od r. 1607 pojawiały się wydania „Graduale Romanum”, które być może docierały także do parafii dekanatu lipnowskiego⁶⁵.

W dekanacie rypińskim wizytatorzy z r. 1597 tylko w jednym wypadku zaznaczają wyraźnie brak graduału Rzymskiego (Brzozie)⁶⁶. Nie podają jednak czy w tej parafii jest jakiś inny graduał i w jakim stanie.

W innych parafiach dekanatu graduały charakteryzowane są następująco:
„Graduał zniszczony” — Cieleća, Osiek, Strzygi, Żałe⁶⁷

Księgi liturgiczne przepisywano jeszcze przez długi czas. Por. Z. Różański, jw., s. 145.

⁵⁰ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 337.

⁵¹ Tamże, k. 365.

⁵² Tamże, k. 358v.

⁵³ Tamże, k. 348.

⁵⁴ ArPł rkps 4 k. 180v., 176.

⁵⁵ Tamże, k. 180.

⁵⁶ Tamże, k. 179v., 178v.

⁵⁷ Tamże, k. 177v.

⁵⁸ Tamże, k. 177.

⁵⁹ Tamże, k. 180, 179.

⁶⁰ Tamże, k. 181, 178.

⁶¹ ArPł rkps 5 k. 8v., 11, 10.

⁶² Tamże, k. 12.

⁶³ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 187v.

⁶⁴ Tamże, k. 308, 304.

⁶⁵ Na terenie Polski drukowany graduał notuje Estreicher dopiero w r. 1629. E.17, 320; Por. też Długosz, Sprawy liturgiczne w XVI w. w diecezji krakowskiej. Próbką z obszaru kilkunastu parafii, RBL 4(1951)299.

⁶⁶ ArPł rkps 4 k. 194.

⁶⁷ Tamże, k. 206, 208.

- „Graduał w złym stanie” — Gójsk ⁶⁸
 „Graduał pergaminowy stary” — Gorczenica ⁶⁹
 „Graduał pergaminowy zniszczony” — Radomin, Trąbin ⁷⁰
 „Graduał pergaminowy — Szczuka ⁷¹
 „Graduał rękopiśmienny” — Płonne, Sudragi ⁷²
 „Graduał niecałkowity” — Radziki ⁷³.

Rok 1599 przynosi wiadomość o nowym graduale w Osieku. Jest to jedyna tego rodzaju nota wizytacyjna z tegoż roku.

- „Graduale de novo reparatum” ma Rypin ⁷⁴
 „Graduale” znajduje wizytujący w Gorznie ⁷⁵.

W aktach wizytacyjnych innych kościołów wskazuje się na potrzebę nowego graduau.

Ostatnia wizytacja (1609 r.) w dziesięciu kościołach rejestruje graduały zgodne z mszałem rzymskim. Nota wizytatora w aktach Chojna („Graduale Missali Romano correspondens, Antiphonarium, papirea”) ⁷⁶ zdaje się wskazywać, że zdarzały się na terenie dekanatu rękopiśmienne lub drukowane graduały papierowe uzgodnione z Mszałem Piusa V. „Graduał rękopiśmienny” notowany jest w Cielętach i Jastrzębiu ⁷⁷. „Graduał pergaminowy stary” zarejestrowano w Gorczenicy ⁷⁸. Z innych kościołów brak informacji.

3. RYTUAŁY

Po Soborze Trydenckim o pierwszym wydaniu Rytuału można mówić w r. 1567. Rytuał ten jednak był opracowany jeszcze za Leona X. A zatem nie może być traktowany jako rytuał trydencki. Nadto — choć doczekał się kilku wydań poza Rzymem — nie zyskał potwierdzenia Piusa V ⁷⁹.

W oparciu o ów rytuał Samarini — kanonik od św. Jana na Lateranie opracował nową księgę obrzędów sakramentalnych wydaną w Wenecji w r. 1579. Księga nosiła tytuł: „Sacerdotale, sive sacerdotum thesaurus ad consuetudinem sanctae Romanae Ecclesiae, aliarumque Ecclesiarum collectus, iuxta Tridentini concilii sanctiones” ⁸⁰.

Kolejną próbę opracowania rytuału trydenckiego podjął kard. Sanctorio. Tytuł opracowanej przezeń księgi brzmiał: „Rituale Sacramentorum Romanum,

⁶⁸ Tamże, k. 200.

⁶⁹ Tamże, k. 205.

⁷⁰ Tamże, k. 199v., 198.

⁷¹ Tamże, k. 204v.

⁷² Tamże, k. 207v.

⁷³ Tamże, k. 210.

⁷⁴ ArPł rkps 5 k. 24.

⁷⁵ Tamże, k. 29v.

⁷⁶ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 7v.

⁷⁷ Tamże, k. 24v.

⁷⁸ Tamże, k. 17.

⁷⁹ Por. Nowowiejski, Wykład Liturgii III, s. 111, Pomyłką zecerską należy wytłumaczyć błędnie podany rok wydania Sacerdotale — 1537 zamiast 1567. Zob. Righetti, jw., s. 352.

⁸⁰ Nowowiejski, tamże.

Gregorii XIII Pont. Max. iussu editum. Romae 1584". Druku jednak nie ukończono⁸¹.

Rytuał potrydencki otrzymał ostateczną postać za pontyfikatu Pawła V, który brewe „Apostolicae Sedis” z dnia 17.VI.1614 r. promulgował księgę ujednolicającą obrzędy sakramentów i sakramentaliów w całym Kościele Rzymskim⁸².

Dla prowincji gnieźnieńskiej przełomową datą w wydawaniu i używaniu agend był rok 1577, w którym na synodzie prowincjalnym w Piotrkowie, pod przewodnictwem nuncjusza Wincentego Laures przyjęto uchwały Soboru Trydenckiego. Synod piotrkowski zalecił wówczas dla całej prowincji gnieźnieńskiej agendę świeżo wydaną przez bpa Karnkowskiego dla diecezji włocławskiej. Nosiła ona tytuł: „Agenda Ecclesiae Wladislaiuensis”. Pierwsza jej edycja nastąpiła w roku 1577. Oparto ją na wydanej przed trzema laty agendzie warmińskiej bpa Marcina Kromera⁸³.

Drugie wydanie tejże agendy, opatrzone herbem Uchańskiego i przedmową Karnkowskiego ukazało się w roku 1578. Księga nosiła tytuł: „Agendorum ecclesiasticorum liber, in usum provinciae Gnesnensis conscriptus” i zaopatrzona była następującym zakończeniem: „Księga agend kościelnych, najprzód przez Najczcigodniejszego Marcina Kromera, koadiutora i biskupa nominata warmińskiego, na użytek jego diecezji napisana, a później starannością i pracą Tomasza Płazy, plebana u św. Szczepana w Krakowie i kanonika Wiślickiego, do użytku kościołów całej prowincji przystosowana i kosztem tego wydrukowana, została szczęśliwie ukończona”⁸⁴.

Na zlecenie abpa Karnkowskiego kanonik gnieźnieński Hieronim Powodowski opracowuje nową agendę, na wstępie której umieszczona została odezwa abpa stwierdzającego, że obecna nowa agenda dostosowana jest do rytu rzymskiego, zawiera noty teologiczne oraz instrukcje liturgiczne. Pełny jej tytuł brzmiał:

Agenda seu ritus sacramentorum nec non caeremoniarum ecclesiasticarum, Ad uniformem Ecclesiarum per universas Prouincias Regni Poloniae usum, officio Romano conformati. Ex decreto Synodi Prouincialis denuo conscripti et editi, Vol. I. Agenda seu ritus sacramentorum, Vol. II. Agenda seu ritus caeremoniarum ecclesiasticarum, Cracoviae, officina Lazarii 1591⁸⁵.

Agenda ta znosiła wszystkie poprzednio wydane agendy. Następne jej wydania miały miejsce w latach 1596, 1598, 1605—1617⁸⁶.

Pierwsza wizytacja dekanatu dobrzyńskiego (r. 1597) kreśli następujący obraz agend używanych w kościołach tego dekanatu:

„Agenda nowa” — Wielkie⁸⁷.

„Agenda nowa diecezjalna” — Sobowo⁸⁸.

„Agenda diecezjalna” — Siecień⁸⁹.

„Agenda” — Bądkowo, Mokowo, Tłuchowo⁹⁰.

⁸¹ Tamże.

⁸² Tamże.

⁸³ Nowak, Geneza Agendy Biskupa Marcina Kromera, s. 209.

⁸⁴ Nowowiejski, Wykład Liturgii III, s. 119.

⁸⁵ Tamże.

⁸⁶ Tamże.

⁸⁷ ArPł rkps 4 k. 186v.

⁸⁸ Tamże, k. 260v.

⁸⁹ Tamże, k. 259.

⁹⁰ Tamże, k. 190v., 187v., 188v.

W dwu innych wypadkach akta relacjonują:

„Brak nowej agendy gnieźnieńskiej” — Ligowo⁹¹.

„Brak nowej agendy diecezjalnej” — Rokicie⁹².

Wizytatorzy nie podają jednak, czy i jakie agendy są w Ligowie i w Rokiciu.

Różną terminologię stosowaną przez wizytatorów w odniesieniu do agendy można sprowadzić do wspólnego mianownika, gdy weźmie się pod uwagę statut synodalny z roku 1593 domagający się w każdym kościele nowo wydanej agendy, czyli Agendy Powodowskiego. W r. 1597, a więc w rok po ukazaniu się drugiego wydania tejsze Agendy, przytoczone wyżej terminy mogą być odczytane jednoznacznie.

Można jednak dopuścić jeszcze inną możliwość, w świetle której określenia użyte przez wizytatorów mogą mieć następującą treść:

„Agenda nowa” — to Agenda Powodowskiego, gdyż tej domagał się synod z roku 1593.

„Agenda nowa diecezjalna” — jest agendą potrydencką obowiązującą w diecezji płockiej na mocy wspomnianego synodu, czyli też jest Agendą Powodowskiego.

„Agenda diecezjalna” — jest agendą używaną w diecezji, zgodną ze statutem z r. 1593, a więc znowu jest Agendą Powodowskiego.

„Agenda” — skoro wizytator nie zaznacza, że jest to starodowna agenda płocka, można przyjąć, że jest to jedna z potrydenckich agend, a więc Kromera, Karnkowskiego lub Powodowskiego.

„Nowa agenda Gnieźnieńska” — to agenda z r. 1578 lub Agenda Powodowskiego.

W jednym tylko kościele obok nowej agendy wizytator notuje starodawną agendę płocką (Wielkie)⁹³.

W roku 1599 notuje się świeżo nabytą agendę w Rokiciu⁹⁴.

Ostatnia wizytacja stwierdza we wszystkich kościołach dekanatu dobrzyńskiego Agendę Powodowskiego. Wyjątkiem jest tylko kościół w Grochowalsku, gdzie jeszcze w r. 1609 wizytator znajduje jako jedyną agendę, starodawną agendę płocką⁹⁵.

W dekanacie lipnowskim w roku 1597 w pięciu kościołach (Ciechocin, Czernikowo, Dobrzejewice, Działyń, Kikoł) notuje się agendę nową⁹⁶.

Bliżej nie określona „Agenda” wpisana jest w akta Łążyna⁹⁷.

„Agenda dobra” — notowana jest w Mazowszu i Nowogrodzie⁹⁸. W Woli i Złotorii nie ma agendy.

Podobnie jak w dekanacie dobrzyńskim tak i tu wyrażenia „Agenda” i „Agenda dobra” rozumiemy jako odnotowanie potrydenckich agend.

Wizytacja w roku 1599 potwierdza w Woli brak agendy⁹⁹.

W roku 1609 w dziesięciu kościołach dekanatu stwierdzono Agendę Po-

⁹¹ Tamże, k. 189v.

⁹² Tamże, k. 259v.

⁹³ ArPł rkps 4 k. 186v. Przepuszczalnie jest to Agenda z r. 1554.

⁹⁴ ArPł rkps 5 k. 2.

⁹⁵ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 367.

⁹⁶ ArPł rkps 4 k. 180, 179, 178, 180v., 176.

⁹⁷ Tamże, k. 179v.

⁹⁸ Tamże, k. 177v., 180.

⁹⁹ ArPł rkps 5 k. 9v.

wodowskiego. Jedynie w parafii Sumin notowana jest „Agenda non Powodowij sed Coloniae impressa”¹⁰⁰, a w Złotorii „Agenda antiqua”¹⁰¹.

Wizytatorzy dekanatu rypińskiego z roku 1597 rejestrując agendy posługują się terminologią spotkaną w wizytacjach dekanatu dobrzyńskiego.

„Agenda nowa” — Gójsk, Radomin, Radziki, Szczuka, Trąbin¹⁰².

„Agenda nowa prowincjalna” — Cieleća, Gorczenica¹⁰³.

„Agenda prowincjalna” — Osiek¹⁰⁴.

„Agenda diecezjalna” — Brzozie¹⁰⁵.

„Agenda dobra” — Płonne, Żałe¹⁰⁶.

„Agenda stara” — Kolonia 1597 — Strzygi¹⁰⁷.

Brak agend notuje się w Chojnie, Gotartowie, Sudragach. Starodawna agenda płocka występuje obok „Agendy diecezjalnej” w Brzoziu¹⁰⁸.

Kolejna wizytacja z końca XVI wieku zawiera dwojakie określenia:

„Agenda nowa” — Chojno, Jastrzębie, Osiek, Radomin¹⁰⁹.

„Agenda” — Brzozie, Gójsk, Łukomie, Radziki, Róże, Sudragi, Szczuka¹¹⁰.

Wnioski płynące z treści akt z końca XVI wieku są identyczne z wnioskami wysnutymi z XVI-wiecznych akt wizytacyjnych dekanatu dobrzyńskiego.

Wizytacja z początku XVII wieku stwierdza prawie we wszystkich kościołach dekanatu rypińskiego Agendę Powodowskiego. Obok niej występuje agenda płocka (Cieleća, Jastrzębie)¹¹¹. W Grązawach jest tylko agenda płocka¹¹².

4. BREWIARZE

„Bréviarium Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum, Pii V Pont. Max. iussu editum. Cum privilegio Pii V Pont. Max. Romae MDLXVIII, apud Paulum Manutium” promulgowane zostało jako obowiązujące w całym Kościele Rzymskim bullą Pawła V „Quod a nobis” datowaną 9.VII.1568 r.

Brewiarz ten uzupełniony został w r. 1583 dodaniem doń nowego kalendarza zwanego gregoriańskim. W 6 lat potem Sykstus V wprowadził jeszcze kilka nowych oficjów i oparł tekst psalmów i czytań na nowym tłumaczeniu Wulgaty. Klemens VIII oparł tekst modlitw brewiarzowych na poprawniejszym tłumaczeniu Wulgaty¹¹³.

¹⁰⁰ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 295.

¹⁰¹ Tamże, k. 304. Może to być Agenda Płocka z r. 1554 lub któraś z agend innych diecezji; Por. W. Schenk, jw., s. 146.

¹⁰² ArPł rkps 4 k. 200, 199v., 210, 204v., 198.

¹⁰³ Tamże, k. 197, 205.

¹⁰⁴ Tamże, k. 203v.

¹⁰⁵ Tamże, k. 194.

¹⁰⁶ Tamże, k. 207v., 208.

¹⁰⁷ Tamże, k. 206: Agenda vetera Coloniae anno 1597 impressa.

¹⁰⁸ Tamże, k. 194.

¹⁰⁹ ArPł rkps 5 k. 16, 34, 26v., 15v.

¹¹⁰ Tamże, k. 30v., 17v., 22v., 27v., 14v., 21v., 33.

¹¹¹ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 24v., 21v.

¹¹² Tamże, k. 23.

¹¹³ O typicznych wydaniach brewiarza trydenckiego zob. Nowowiejski, Wykład Liturgii I, s. 80—83; Martimort, L'Eglise en prière, s. 44, 81; Righetti, Manuale, s. 366.

W oparciu o podane na początku katalogi udało się ustalić 12 wydań Breviarza Piusa V od r. 1568 do r. 1609.

W zasadzie po ukazaniu się brewiarza zreformowanego (1568) i przyjęciu przez polską prowincję kościelną reform liturgicznych Piusa V (Synod Piotrkowski 1577) nie drukowano w Polsce brewiarzy diecezjalnych¹¹⁴. Wyjątkiem jest brewiarz warmiński z r. 1581¹¹⁵. W Polsce drukowano jedynie patronały z oficjami (Kraków 1596, 1599, 1616, 1705)¹¹⁶, lub same oficja wprowadzone przez Sykstusa V¹¹⁷.

akta wizytacyjne dostarczają wyjątkowo mało informacji o brewiarzach.

Blżej nie określone brewiarze notowane są w protokołach z Bądkowa (1597)¹¹⁸, Siecienia (bardzo zniszczony 1599)¹¹⁹, Dobrzejewic (1597)¹²⁰, Żałego (1597)¹²¹, Strzyg (papierowy 1609)¹²².

Brewiarz rzymski wzmiankowany jest dwukrotnie (1597 i 1609) w tej samej parafii (Wielkie)¹²³. Nadto z wizytacji dekanatu rypińskiego z roku 1609 dowiadujemy się o brewiarzu plockim (Jastrzębie)¹²⁴ i starodawnym brewiarzu gnieźnieńskim (Osiak)¹²⁵.

Trudno uzasadnić powściągliwość wizytatorów w odnotowywaniu brewiarzy. Wydaje się, że rację tłumaczącą nikłe zainteresowanie brewiarzami można znaleźć przy założeniu, że potraktowano je jako prywatny modlitewnik księdza.

5. ANTYFONARZE

Problem dostosowania śpiewu kościelnego do trydenckich mszałów i brewiarzy, sygnalizowany przy omawianiu graduałów, dotyczy także antyfonarzy i psalterzy. Przytoczone za Nowowiejskim brewe Grzegorza XIII z 25.X.1577 r. polecało Palestryne i Zoili opracowanie śpiewów mszalnych i brewiarzowych.

Przed r. 1577 notuje się wydanie antyfonarza opartego na zreformowanym Breviarzu. Tytuł tej książki brzmiał: „Antiphonarium iuxta Breviarium Romanum restitutum. Pars Hyemalis (Pars Aestivalis) pp. 846, ff. 228. Ex officina Christophi Plantini: Antverpiae 1571—1573”¹²⁶.

Podobnie wyglądała sytuacja z psalterzami. Blżej nie określony „Psalmodium liber” ma w swej bibliotece bp Rozrażewski. Obok tej księgi spoty-

¹¹⁴ Nowowiejski, jw., s. 95; Z. Różański, Księgi liturgiczne, s. 159. Ostatnim z zarejestrowanych przedtrydenckich brewiarzy diecezjalnych jest „Breviarium Wladislaviensis ecclesiae... Cracoviae. H. Vietor. Różański, tamże, s. 135.

¹¹⁵ W. Schenk, Z dziejów liturgii, s. 147; Z. Różański, Księgi liturgiczne, s. 135.

¹¹⁶ Nowowiejski, jw., s. 95.

¹¹⁷ Z. Różański, jw., s. 144.

¹¹⁸ ArPł rkps 4 k. 190v.

¹¹⁹ ArPł rkps 5 k. 1v.

¹²⁰ ArPł rkps 4 k. 179.

¹²¹ Tamże, k. 208.

¹²² ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 12v.

¹²³ ArPł rkps 4 k. 187.

¹²⁴ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 21v.

¹²⁵ Tamże, k. 15.

¹²⁶ General Catalogue T. 17, s. 499 col. 104. Nowowiejski, jw., s. 232, wspomina o Antiphonarium Romanum z r. 1611. Nie podaje jednak bliższych danych o tej księdze.

kamy także w jego księgozbiórce „Psalterium”¹²⁷. Urzędowego wydania Psalterium Romanum w interesującym nas okresie nie spotkał się.

Drukowany antyfonarz dla Polski ukazał się w roku 1600 i nosił tytuł:

Antiphonarium iuxta ritum Breviarii Romani ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restituti et Pii V P. Max. iussu editi: Ad uniformem ecclesiarum per universas Regni Poloniae provincias usum congestum accommodatum: Auctoritate et consensu Illustrissimorum D. D. Archiepiscopi Gnesnensis et provinviarum Regni Poloniae episcoporum editum. Cracoviae, A. Petricovii. 1600, (s. 474, Knlb 2)¹²⁸.

Mimo to długo jeszcze można spotkać tę księgę w rękopisach. Np. Biblioteka Seminarium Duchownego we Włocławku posiada 10 antyfonarzy rękopiśmiennych z XVII i XVIII wieku¹²⁹.

W aktach wizytacyjnych archidiaconatu antyfonarze należą do ksiąg, którymi w nie mniejszym stopniu niż mszałami i agendami interesują się wizytatorzy.

Wizytacja z roku 1597 w dekanacie dobrzyńskim odnotowuje:

„Antyfonarz papierowy” — Wielkie¹³⁰.

„Antyfonarz stary, lecz całkowity” — Bądkowo i Tłuchowo¹³¹.

„Antyfonarz w złym stanie” (malum) — Mokowo¹³².

„Antyfonarz” — Sobowo¹³³.

Wizytacja z r. 1599 notuje w Tłuchowie „dobry antyfonarz”¹³⁴. W Bądkowie, Ligowie, Rokiciu, Sobowie i Wielkiem nie ma antyfonarzy.

Na początku XVII wieku wizytacje informują:

„Antyfonarz rzymski nowy” — Mokowo¹³⁵.

„Antyfonarz rzymski” — Sobowo, Tłuchowo¹³⁶.

„Nowy antyfonarz papierowy” — Karnkowo, Wielkie¹³⁷.

„2 pergaminowe antyfonarze” — Dobrzyń¹³⁸.

„Starodawny antyfonarz” — Bądkowo, Rokicie¹³⁹.

„Antiphonarium nullum” — Skępe, Sobowo¹⁴⁰.

Wydaje się, że pierwsze trzy określenia użyte przez wizytatorów oznaczają drukowane lub rękopiśmienne antyfonarze oparte na brewiarzu rzymskim Piusa V.

Zarejestrowanie dwóch pergaminowych antyfonarzy w Dobrzyniu bez dodatku „starodawny” może nasuwać przypuszczenie o ich zgodności z brewiarzem zreformowanym.

W dekanacie lipnowskim z r. 1597 zarejestrowano:

¹²⁷ L. Grzebień, Biblioteka Biskupa Hieronima Rozrażewskiego (1542—1600). ABMK 22(1971)127, 141.

¹²⁸ Z. Różański, jw., s. 140.

¹²⁹ Tamże, s. 159.

¹³⁰ ArPł rkps 4 k. 187.

¹³¹ Tamże, k. 190v., 188v.

¹³² Tamże, k. 187v.

¹³³ Tamże, k. 260v.

¹³⁴ ArPł rkps 5 k. 19v.

¹³⁵ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 363.

¹³⁶ Tamże, k. 261v., 348.

¹³⁷ Tamże, k. 375v., 370.

¹³⁸ Tamże, k. 337.

¹³⁹ Tamże, k. 352, 358v.

¹⁴⁰ Tamże, k. 342v., 361v.

„Nowy antyfonarz” — Działyń, Kikoł¹⁴¹.

„Rękopiśmienny antyfonarz” — Nowogród¹⁴².

Starodawne lub zniszczone antyfonarze notowane są w Czernikowie, Dobrzejewicach, Łążynie, Mazowszu, Woli i Złotorii¹⁴³.

Brak antyfonarzy stwierdzają akta Chrostkowa¹⁴⁴.

W roku 1599 w aktach parafii Wola czytamy o zakupionym po pierwszej wizytacji antyfonarzu¹⁴⁵. Księgę antyfon brewiarzowych w Złotorii określa wizytator jako „starodawną”, lecz w dobrym stanie¹⁴⁶. Nie spotyka się antyfonarzy w Lipnie, Czernikowie i Mazowszu.

Wizytacja z początku XVII wieku notuje:

„Rzymski antyfonarz” — Lipno, Dobrzejewice, Działyń, Kikoł, Mazowsze i Wola¹⁴⁷.

„Antyfonarz starodawny” — Ciechocin, Czernikowo, Złotoria¹⁴⁸,

„Antyfonarz rękopiśmienny” — Nowogród¹⁴⁹.

W Chrostkowie i Suminie brak antyfonarzy.

W dekanacie rypińskim podczas pierwszej wizytacji zanotowano:

„Brak antyfonarza rzymskiego” — Brzozie¹⁵⁰.

„Antyfonarz tłoczony” (sculptum) — Trąbin¹⁵¹.

„Antyfonarz rękopiśmienny” — Radziki¹⁵².

„Antyfonarz w niezłym stanie” (non malum) — Osiek¹⁵³.

Antyfonarze zniszczone zarejestrowano w Cielętach, Strzygach (szczątki antyfonarza), Sudragach i Szczuce¹⁵⁴.

Brak jakichkolwiek antyfonarzy stwierdzają wizytatorzy w Gorczenicy i Gortartowie¹⁵⁵.

W roku 1599 wizytatorzy zastają:

„Antyfonarz nowy” — Brzozie, Jastrzębie¹⁵⁶.

„Antyfonarz” — Gorzno, Radziki i Sadłowo¹⁵⁷.

„Antyfonarz wymagający naprawy” — Rypin¹⁵⁸.

W roku 1609 zarejestrowano:

„Antyfonarz papierowy nowy” — Księża¹⁵⁹.

„Antyfonarz papierowy” — Brzozie, Chojno, Radziki, Strzygi, Świedziebnia, Żałe¹⁶⁰.

¹⁴¹ ArPł rkps 4 k. 180v., 176.

¹⁴² Tamże, k. 180.

¹⁴³ Tamże, k. 178, 179v., 177v., 177, 178v.

¹⁴⁴ Tamże, k. 181.

¹⁴⁵ ArPł rkps 5 k. 9v.

¹⁴⁶ Tamże, k. 12.

¹⁴⁷ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 287v., 306, 313, 293, 297v.

¹⁴⁸ Tamże, k. 308, 302, 304.

¹⁴⁹ Tamże, k. 310v.

¹⁵⁰ ArPł rkps 4 k. 194.

¹⁵¹ Tamże, k. 198.

¹⁵² Tamże, k. 210.

¹⁵³ Tamże, k. 203v.

¹⁵⁴ Tamże, k. 197, 206, 202, 204v.

¹⁵⁵ Tamże, k. 205, 201.

¹⁵⁶ ArPł rkps 5 k. 30v., 34.

¹⁵⁷ Tamże, k. 29v., 27v., 25.

¹⁵⁸ Tamże, k. 24.

¹⁵⁹ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 27v.

¹⁶⁰ Tamże, k. 26, 7v., 5v., 12v., 29v., 3.

„Antyfonarz rękopiśmienny” — Jastrzębie, Róże¹⁶¹.
 „Antyfonarz starodawny” — Gorzno¹⁶².
 Brak antyfonarza stwierdza wizytator w Gorczenicy¹⁶³.

6. PSAŁTERZE

Na obowiązek uzgadniania psalterzy z Brewiarzem Piusa V wskazał bp Baranowski w roku 1593.

Wizytacje dekanatu dobrzyńskiego z końca XVI wieku rejestrują albo stare i zniszczone psalterze (Ligowo, Mokowo, Sobowo, 1597)¹⁶⁴, albo brak tych ksiąg (Bądkowo 1597, Mokowo, Sobowo i Tłuchowo 1599)¹⁶⁵. W aktach wizytacyjnych z tych lat nie ma wzmianki o nowym psalterzu. Pojawiają się one dopiero w roku 1609:

„Nowy papierowy psalterz rzymski” — Bądkowo, Ligowo¹⁶⁶.

„Nowy papierowy psalterz” — Karnkowo, Wielkie¹⁶⁷.

„Nowy psalterz” — Dobrzyń¹⁶⁸.

„Starodawny psalterz” — Rokicie, Tłuchowo¹⁶⁹.

„Bardzo zniszczony psalterz” — Mokowo¹⁷⁰.

Brak psalterza stwierdza się w Skępem i Sobowie¹⁷¹.

W dekanacie lipnowskim informacje o psalterzach w końcu XVI wieku czerpie się jedynie z pierwszej wizytacji (1597 r.):

„Psalterz w dobrym stanie” — Kikoł, Mazowsze¹⁷².

Starodawne, zniszczone i niekompletne psalterze mają kościoły: Chrostkowo, Cieclocin, Czernikowo, Działyń, Nowogród, Wola-Złotoria¹⁷³. Nie mają psalterza Dobrzejewice i Łążyn¹⁷⁴.

W roku 1609 zanotowano:

„Nowy psalterz rzymski” — Nowogród¹⁷⁵.

„Psalterz rzymski” — Dobrzejewice, Działyń, Mazowsze¹⁷⁶.

„Nowy psalterz” — Czernikowo¹⁷⁷.

„Mały psalterz” — Kikoł¹⁷⁸.

„Starodawny psalterz” — Lipno, Cieclocin, Złotoria¹⁷⁹.

¹⁶¹ Tamże, k. 21v., 9v.

¹⁶² Tamże, k. 34.

¹⁶³ Tamże, k. 17.

¹⁶⁴ ArPł rkps 4 k. 189v., 187v., 260v.

¹⁶⁵ Tamże, k. 190v.; ArPł rkps 5 k. 4, 3v., 19v.

¹⁶⁶ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 352, 344v.

¹⁶⁷ Tamże, k. 375v., 370.

¹⁶⁸ Tamże, k. 337.

¹⁶⁹ Tamże, k. 358v., 348.

¹⁷⁰ Tamże, k. 365.

¹⁷¹ Tamże, k. 342v., 361v.

¹⁷² ArPł rkps 4 k. 176, 177v.

¹⁷³ Tamże, k. 181, 180, 178, 180v., 177, 178v.

¹⁷⁴ Tamże, k. 179, 179v.

¹⁷⁵ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 310v.

¹⁷⁶ Tamże, k. 306, 313, 299v.

¹⁷⁷ Tamże, k. 302.

¹⁷⁸ Tamże, k. 293.

¹⁷⁹ Tamże, k. 287v., 307v., 304.

Brak psalterza — w Chrostkowie, Suminie i Woli ¹⁸⁰.

W roku 1597 odnotowano w dekanacie rypińskim następujące psalterze:

„Psalterz rzymski” — Osiek ¹⁸¹.

„Psalterz w dobrym stanie” — Gójsk, Strzygi ¹⁸².

„Psalterz bez początku” — Radziki ¹⁸³.

„Psalterz zniszczony” — Trąbin ¹⁸⁴.

Brak psalterza zarejestrowano w Cielętach, Płonem, Sudragach i Żalem ¹⁸⁵.

W dwa lata później „Nowy psalterz” stwierdza wizytator w Osieku ¹⁸⁶.

„Psalterz” znajduje się w parafiach: Gorzno, Radziki, Sadłowo ¹⁸⁷.

„Psalterz w dobrym stanie” stwierdza się w Rypinie ¹⁸⁸.

Potrzebę nowego psalterza rejestruje wizytator w Brzoziu i Łukomiu ¹⁸⁹.

Na potrzebę psalterza wskazują także protokoły z siedmiu innych parafii.

Trzecia wizytacja dokładniej określa psalterze spotykane w parafiach dekanatu rypińskiego:

„Nowy psalterz papierowy” ma Księżę ¹⁹⁰.

„Psalterz papierowy” występuje w Brzoziu, Gorznie, Radzikach, Strzygach i Świdziebni ¹⁹¹.

„Psalterz starodawny” notowany jest w Osieku ¹⁹².

„Psalterz rękopiśmienny” znajduje się w Rózu ¹⁸⁸.

Przedstawiony stan faktyczny posiadania ksiąg liturgicznych przez parafie archidiaconatu pozwala zauważyć, że:

1. Wizytacje z końca XVI wieku nie stwierdzają na ogół psalterzy uzgodnionych z brewiarzem rzymskim. W dekanacie rypińskim psalterz oparty na brewiarzu Piusa V notuje wizytator tylko w Osieku.

2. Poza nielicznymi wyjątkami psalterze w końcu XVI wieku są w złym stanie, a w wielu kościołach brak ich zupełnie.

3. O psalterzach opartych na zreformowanym brewiarzu można mówić w archidiaconacie dobrzyńskim dopiero w początkach XVII wieku.

4. Najpowszechniejszymi księgami liturgicznymi w archidiaconacie były zreformowane mszały. Pod koniec XVI wieku spotyka się je prawie w każdym kościele. Mszały przedtrydenckie występują zwykle obok mszałów Piusa V.

5. Na drugim miejscu, co do ilości, wśród zreformowanych ksiąg liturgicznych znajdują się agendy, można wśród nich spotkać starodawne agendy diecezjalne, które podobnie jak mszały występują obok agend zreformowanych.

6. Brewiarzom poświęcili wizytatorzy najmniej uwagi spośród liturgicznych ksiąg trydenckich. Prawdopodobnie stało się tak dlatego, że traktowano je jako prywatne księgi duchownych.

¹⁸⁰ Tamże, k. 316, 295v., 297v.

¹⁸¹ ArPł rkps 4 k. 203v.

¹⁸² Tamże, k. 200, 206.

¹⁸³ Tamże, k. 210.

¹⁸⁴ Tamże, k. 198.

¹⁸⁵ Tamże, k. 197, 207v., 202, 208.

¹⁸⁶ ArPł rkps 4 k. 26v.

¹⁸⁷ Tamże, k. 29v., 27v., 25.

¹⁸⁸ Tamże, k. 24.

¹⁸⁹ Tamże, k. 30v., 22v.

¹⁹⁰ ArPł rkps b. sygn. Acta Visitationis 1609 k. 27v.

¹⁹¹ Tamże, k. 26, 34, 5v., 12v., 29v.

¹⁹² Tamże, k. 15.

¹⁹³ Tamże, k. 10.

7. Nie mniejszą uwagę niż mszałom i agendom poświęcili wizytatorzy księgom służącym liturgicznemu śpiewowi kościelnemu (graduały, antyfonarze, psalterze). Dopiero w początku XVII wieku pojawiają się w większości kościołów archidiaconatu uzgodnione ze zreformowanym mszałem i brewiarzem rzymskie graduały, antyfonarze i psalterze. W oparciu o informacje akt wizytacyjnych trudno ustalić czy księgi te były drukowane, czy przepisywano je ręcznie.

ZAKOŃCZENIE

Wizytatorom chodzi przede wszystkim o rejestrację zreformowanych ksiąg liturgicznych w kościołach archidiaconatu dobrzyńskiego. Przedtrydenckimi księgami liturgicznymi zajmują się wizytatorzy niesystematycznie.

Mimo przyjęcia uchwał Soboru Trydenckiego, oraz reformy liturgicznej Piusa V, na synodzie prowincjalnym w Piotrkowie w roku 1577, nakazy zobowiązujące duchowieństwo do posługiwania się zreformowanymi księgami liturgicznymi pojawiają się w diecezjalnych statutach synodalnych z kilkuletnim przynajmniej opóźnieniem, np. Wrocław 1580 r., Płock 1586 r., Kraków i Gniezno 1593 r.

Analizując wyposażenie kościołów archidiaconatu w zreformowane księgi liturgiczne zauważa się, że posiadanie trydenckich ksiąg liturgicznych, przez poszczególne parafie, uwarunkowane jest przede wszystkim częstotliwością wydań tychże ksiąg po ukazaniu się edycji typicznej. Doskonałym tego przykładem są mszały Piusa V, które pod koniec XVI wieku występują prawie we wszystkich kościołach archidiaconatu. W zasadzie tylko parafie bardzo ubogie, lub takie, w których przez długie lata nie ma stałego duszpasterza, nie mają tych ksiąg (np. Sudragi)¹⁹⁴. Zaś na początku XVII wieku już każdy z kościołów archidiaconatu (na ile pozwalają to zjawisko stwierdzić akta wizytacyjne) jest w posiadaniu zreformowanego mszału.

Podobną sytuację notujemy odnośnie agend, przeznaczonych dla całej prowincji gnieźnieńskiej. Zwłaszcza od ukazania się pierwszej edycji Agendy Powodowskiego (1591) wypiera ona wcześniejsze, diecezjalne i prowincjalne, księgi tego typu. W roku 1609 już we wszystkich kościołach archidiaconatu wizytatorzy notują przede wszystkim Agendę Powodowskiego.

W nielicznych kościołach, obok zreformowanych mszałów i agend, wykrywają wizytatorzy starodawne mszały i agendy (płockie, krakowskie, gnieźnieńskie). Wzmianki powyższe mogą świadczyć o posługiwaniu się przez duszpasterzy księgami przedtrydenckimi. Zaskoczeniem jest zetknięcie się na przestrzeni 12 lat (1597—1609) z kilkoma tylko notami poświęconymi brewiarzom.

Jak już zaznaczono dwukrotnie, główną przyczynę warunkującą to zjawisko skłonni jesteśmy upatrywać w tym, że brewiarze potraktowano jako prywatne modlitewniki kapłańskie. Podczas, gdy oficjalnymi księgami, którymi posługiwano się przy sprawowaniu *Divinum Officium* w kościołach były: Antyfonarz i Psalterz. O brewiarzach w aktach wizytacyjnych mówi się w zasadzie tam, gdzie stwierdzono brak psalterza (np. Bądkowo i Wiel-

¹⁹⁴ ArPł rkps 4 k. 202.

kie — 1597 r., Dobrzejewice — 1597 r., Żałe — 1597 r.). Zdaje się utwierdzać w tym przeswiadczeniu wzmianka wizytatora z akt parafii w Żałem: „Psalterium non habetur sed in Vesperis Psalmij ex Breuirijs cantantur”.

W wiązku z nielicznymi informacjami o brewiarzach trudno cokolwiek powiedzieć czy i w jakim stopniu przyjęto je w archidiakonacie dobrzyńskim. Można przypuszczać, że liczne wydania zagraniczne czyniły Brewiarz osiągalnym. Przeszkodą w ich zdobyciu mogło być ubóstwo dużej części duchownych archidiakonatu.

Spory dotyczące śpiewu kościelnego odbiły się niekorzystnie na edycji typicznej tych ksiąg, a co za tym idzie i na wydawaniu ich drukiem w odpowiednim nakładzie i dość często. Wprawdzie z r. 1600 odnotowano wydanie antyfonarza dostosowanego do wymogów zreformowanego brewiarza i choć wiadomo także, że do roku 1614 ukazały się przynajmniej dwie rzymskie edycje Graduale Romanum, to jednak trudno przypuszczać, by większość notowanych w początkach XVII wieku ksiąg służących śpiewowi mszalnemu i brewiarzowemu była drukowana¹⁹⁵.

Sprawa drukowanych, czy rękopiśmiennych graduałów, antyfonarzy i psalterzy nie była najważniejsza w okresie realizacji trydenckiej reformy liturgicznej. Istotną sprawą było dostosowanie tych ksiąg do zreformowanego mszału i brewiarza.

Analiza protokołów wizytacyjnych wykazała, że do wyjątków należały kościoły, które w końcu XVI wieku posiadały zreformowane księgi śpiewów kościelnych. Ten fakt naprowadza na wniosek, że adaptacja owych ksiąg dokonywała się bardzo powoli w skryptoriach oraz że trudno było zrealizować w archidiakonacie dobrzyńskim statuty z r. 1589 i 1593 zalecające, aby do czasu ukazania się drukiem zreformowanych ksiąg śpiewów kościelnych przepisywali je zdolniejsi magistrzy i uczniowie szkół parafialnych. Rzuca to w jakimś stopniu światło na poziom szkół w archidiakonacie. Nawet w r. 1609 wizytatorzy nie we wszystkich kościołach mogą odnotować zreformowane graduały, antyfonarze i psalterze. Pod tym względem sytuacja w archidiakonacie nie odbiegała od stanu stwierdzonego w innych diecezjach.

Ogólnie można przyjąć, że manuskrypty mszałów, brewiarzy i agend wychodzą z użycia już w końcu XVI wieku. Wypierają je drukowane księgi. Rękopiśmienne graduały, psalterze i antyfonarze przetrwały natomiast dość długo w parafialnych kościołach.

W zakończeniu uwag o recepcji zreformowanych ksiąg liturgicznych w archidiakonacie dobrzyńskim należy dodać, że statystyczna ich wartość jest tylko taka, jaką pozwalają osiągnąć istniejące akta wizytacyjne. Obraz byłby pełny, gdyby istniała możliwość przeanalizowania wszystkich wizytacji z archidiakonatu w latach 1597—1609. Wnioski, do których doszliśmy, uzależnione są od niepełnych informacji dostarczanych przez wizytatorów.

Zestawiając przedstawioną wyżej sytuację z wynikami, do jakich doszedł T. Długosz analizując wizytacje kardynała Radziwiła w parafiach między Bochnią a Wieliczką, można stwierdzić, że proces recepcji ksiąg liturgicznych przebiegał bardzo podobnie na tych dwu odległych od siebie terenach¹⁹⁶.

¹⁹⁵ Por. J. Nowacki, Kościół katedralny w Poznaniu, Poznań 1959, s. 773.

¹⁹⁶ Długosz, Sprawy liturgiczne, s. 297.